

Bogusław Gałka*

Wyższa Szkoła Społeczno-Ekonomiczna w Gdańsku

PATRIOTYZM W MYŚLI POLITYCZNEJ JANA BOBRZYŃSKIEGO

Jan Bobrzyński¹ współcześnie jest postacią znaną historykom Polski lat 1918–1939, także politologom, którzy podjęli się trudu analizowania jego myśli i działalności politycznej oraz publicystycznej. Szymon Rudnicki przedstawił jego zaangażowanie w rozwój Stronnictwa Prawicy Narodowej (SPN)². Wiesław Władyka napisał między innymi o okolicznościach utworzenia przez J. Bobrzyńskiego Zjednoczonego Frontu Gospodarczego i jego nieudanych próbach jako sekretarza generalnego SPN rewizji programu politycznego konserwatystów³. Włodzimierz Mich, analizując publicystykę „Naszej Przyszłości”, ukazał spektrum

* **Bogusław Gałka** – dr nauk humanistycznych w zakresie historii najnowszej. Adiunkt w Wyższej Szkole Społeczno-Ekonomicznej w Gdańsku. W pracy naukowej skupia się na problemach społecznych i politycznych ziemiaństwa oraz konserwatystów w Polsce międzywojennej. Autor m.in. trzech monografii: *Ziemiaństwo i ich organizacje w Polsce lat 1918–1939*, *Ziemiaństwo w parlamencie II Rzeczypospolitej* oraz *Konserwatyści w Polsce lat 1918–1939*. Jest też autorem wielu artykułów naukowych w czasopismach historycznych i regionalnych. Redagował i jest współautorem sześciotomowego *Zarysu dziejów Walczą w latach 1945–2005*.

¹ Jan Bobrzyński – jeden z najwybitniejszych myślicieli i publicystów konserwatywnych w Polsce międzywojennej. Urodził się 14 września 1882 r. w Krakowie i zmarł w tym mieście 3 września 1951 roku. Jego rodzice wywodzili się ze sfery inteligencko-przemysłowej. Uczęszczał do szkoły średniej we Lwowie. W 1899 r. podjął studia chemiczne w Karlsruhe, które ukończył z wyróżnieniem. W trzy lata później w Grazu uzyskał stopień doktora z chemii. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości na krótko podjął pracę w Ministerstwie Przemysłu i Handlu w Warszawie na stanowisku zastępcy naczelnika wydziału do spraw traktatu wersalskiego. Następnie uczestniczył w pracach Towarzystwa Przemysłu Węglowego, które podjęło decyzję o budowie przedsiębiorstwa węglowego w Szczakowej. Ostatecznie wspomniana inwestycja nie została zrealizowana, a zaangażowane osobiste kapitały J. Bobrzyńskiego przepadły. W początkach 1926 r. został dyrektorem naczelnym Polskich Zakładów Impreguracyjnych. Po zamachu majowym J. Piłsudskiego zaangażował się w działalność polityczną. W latach 1928–31 w Stronnictwie Prawicy Narodowej zajmował stanowisko sekretarza generalnego. We wspomnianych latach od niego pochodziły nowe pomysły organizacyjne, założenia programowe, jak również koncepcje poprawy stanu organizacyjnego całego ruchu konserwatywnego.

² Sz. Rudnicki, *Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926*, Warszawa 1981.

³ W. Władyka, *Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych w latach 1926–1935*, Wrocław 1977.

jego myśli i koncepcji na temat problemów wewnętrznych oraz zewnętrznych Polski międzywojennej⁴. Jacek Bartyzel, pisząc o Bobrzyńskim, skupił się na jego działalności politycznej od momentu objęcia funkcji sekretarza generalnego SPN w 1927 roku do utworzenia i opracowania założeń ideologiczno-programowych Związku Polskiej Myśli Państwowej⁵. Edward Czapiewski zebrał i dokonał wyboru tekstów głównie o tematyce społeczno-politycznej autorstwa J. Bobrzyńskiego. Zostały one poprzedzone wstępem i opublikowane⁶. O kierunkach publicystyki J. Bobrzyńskiego pisał Sebastian Paczos⁷.

Wymienieni autorzy na ogół koncentrowali się wyłącznie na poglądach politycznych Bobrzyńskiego i jego działalności w SPN. Nie zwrócono natomiast uwagi na jego żarliwy patriotyzm, którym kierował się w publicystyce, eksponując konieczność odbudowy gospodarczej Polski i wzrost jej militarnego oraz międzynarodowego znaczenia.

Jak wynika z dotychczasowej literatury biograficznej Bobrzyńskiego, jego postawę patriotyczną ukształtowali rodzice. Wpłynęli też na znajomość dziejów Polski, które były przedmiotem rozmów i dyskusji w gronie rodzinnym. Ojciec, Michał, był profesorem Uniwersytetu Jagiellońskiego i Lwowskiego, namiestnikiem Galicji w latach 1908–1913 i między innymi autorem *Dziejów Polski w zarysie*⁸. Zawarł w nich głęboką analizę przyczyn, które doprowadziły I Rzeczpospolitą do upadku, wskazując na szlachtę i magnaterię odpowiedzialną za rozbiory. Szczególnie napiętnował wzrost znaczenia stanu szlacheckiego od Zygmunta III Wazy, którego reprezentanci utożsamiali się z państwem polskim, ale nie potrafili zapobiec jego rozpadowi. Od dziecka rodzice wychowywali syna w duchu polskich tradycji narodowych. Nie pomijano problemów dotyczących powstania listopadowego i styczniowego. Wpajany patriotyzm w warunkach zaborów odbierał jako obowiązek podejmowania aktywności nie tylko politycznej, prowadzącej do odzyskania niepodległości, ale i gospodarczej, wyrażającej się powstawaniem przedsiębiorstw, których właścicielami będą Polacy.

Postawę patriotyczną Bobrzyńskiego i zarazem nieustanną pracę dla Polski Maria Bobrzyńska tak wyraziła: „Starał się korzystać z poprzednich doświadczeń, aby zawsze być potrzebny Ojczyźnie, do której tęsknił i o której marzył

⁴ W. Mich, *Publicystyka polityczna „Naszej Przyszłości” 1930–1939*, Lublin 2009.

⁵ J. Bartyzel, *Konserwatyzm bez kompromisu. Studia z dziejów zachowawczej myśli politycznej w Polsce w XX wieku*, Toruń 2001.

⁶ J. Bobrzyński, *Jan Bobrzyński, o kwestiach ustrojowych Drugiej Rzeczypospolitej*, wstęp, wybór i oprac. E. Czapiewski, Warszawa 1998.

⁷ S. Paczos, *Jan Bobrzyński jako publicysta i wydawca*, w: blog Sebastiana Paczosa, <http://sebastianpaczos.blogspot.com/2009/07/jan-bobrzynski-jako-publicysta-i.html>, 31 VII 2009 [dostęp: 7 VIII 2009].

⁸ M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, Warszawa 1974.

w czasie swoich studiów i pracy zawodowej zagranicą. Dlatego też odrzucił wszelkie możliwości światowej kariery na obczyźnie...”⁹.

Aktywny i twórczy patriotyzm Bobrzyńskiego szczególnie wyraża się w jego publicystyce. Pisał na łamach „Gazety Polskiej”, „Gazety Handlowej” i „Naszej Przyszłości”. Dostrzegając słabości ustroju politycznego Polski po 1935 roku, przygotował Normy Fundamentalne przyszłej organizacji i działalności państwa. Priorytet otrzymały takie wartości, jak: własność prywatna, religia katolicka i rodzina. Wychodził z cennymi i oryginalnymi inicjatywami gospodarczymi oraz społecznymi w założeniach prowadzącymi do wzrostu potencjału ekonomicznego Polski i jej znaczenia w Europie. Źródłem jego poglądów politycznych, myśli i propozycji były osiągnięcia krakowskiej szkoły stańczykowskiej¹⁰. Uważał się za jej kontynuatora akceptującego cały jej dorobek intelektualny. Propagował jej założenia ideowe, wyjaśniał okoliczności ukształtowania się programu i warunki społeczne prowadzonej działalności. W związku z tym stwierdził: „Nieprawdą jest więc i kłamstwem, jakoby stańczykowska szkoła krakowska rezygnowała z idei odrodzenia niepodległości państwowej. Wprost przeciwnie – ona jedna w tych smutnych czasach porozumienia trzech potęg zaborczych traktowała na serio sprawę odrodzenia Polski i przygotowania na ten moment narodu pod tym względem”¹¹.

Od 1927 do 1931 r. w Stronnictwie Prawicy Narodowej zajmował stanowisko sekretarza generalnego¹². We wspomnianych latach od niego pochodziły nowe pomysły organizacyjne, założenia programowe, jak również koncepcje poprawy stanu organizacyjnego całego ruchu konserwatywnego eksponującego między innymi interes narodowy, polską rację stanu i katolicyzm jako niezbędne warunki prowadzące do wzrostu znaczenia Polski wśród państw europejskich¹³. Pomimo jego niezmordowanej aktywności inicjatywy te nie zyskały aprobaty kierownictwa

⁹ M. Bobrzyńska, *Życie zmiennym jest*, Biblioteka Narodowa (BN), sygn. 84/1958.

¹⁰ *Teka Stańczyka*, oprac. nauk. i wpraw. A. Dziadzio, Kraków 2007. Więcej na temat konserwatyzmu zob.: A. Wielomski, *Konserwatyzm. Główne idee, nurty i postacie*, Warszawa 2007; także: B. Gałka, *Ideologia konserwatywna w Polsce międzywojennej*, w: „Studia Nauk Politycznych” 1984, nr 4; A.Z. Helcel, *O prawdziwym i fałszywym konserwatyzmie. Wybór pism*, wstępem opatrzył W. Kozub-Ciembroniewicz, Kraków 2007.

¹¹ J. Bobrzyński, *Z otwartą przyłbicą*. Oświadczenie ogłoszone na podstawie uchwały Zarządu Związku Polskiej Myśli Państwowej z dnia 8 września 1936 roku. Szerzej na ten temat: J. Bobrzyński, *Program i zadania krakowskiej szkoły konserwatywnej*, Kraków 1926. Także: B. Szlachta, *Szkice o konserwatyzmie*, Kraków 2008.

¹² Szerzej na ten temat: J. Bobrzyński, *O kwestiach ustrojowych Drugiej Rzeczypospolitej*, wstęp, wybór i oprac.: E. Czapiewski, Warszawa 1998, s. 5–22.

¹³ J. Bobrzyński, *Program i zadania krakowskiej szkoły konserwatywnej*, Warszawa 1926. Także: J. Bobrzyński, *Na drodze walki. Z dziejów odrodzonej myśli konserwatywnej w Polsce*, Warszawa 1928.

SPN, w tym przede wszystkim Janusza Radziwiłła, Kazimierza Lubomirskiego i Wojciecha Rostworowskiego¹⁴. Uważali się oni bowiem za powołanych wyłącznie do wyznaczania kierunków ideologiczno-programowej działalności stronnictwa. Tymczasem Bobrzyński ze swoimi śmiałymi propozycjami poważnie przekraczał, ich zdaniem, kompetencje sekretarza generalnego. Po 1935 roku nieustannie wypominał Związkowi Zachowawczych Organizacji Politycznych¹⁵ brak krytycznego stosunku do zmian zachodzących w życiu politycznym Polski oraz marazm organizacyjny. Tak charakterystyczna dla konserwatystów więź koleżeńsko-towarzyska powinna być, w jego ocenie, zastąpiona polityczną, dającą większe gwarancje rozwoju stronnictwa i mogącą przysłużyć się realizacji celów państwa polskiego, a nie wyłącznie interesów partyjnych. Brakowało też konserwatystom, według J. Bobrzyńskiego, motywów wyrażających się celami politycznymi zmierzającymi do podniesienia liczebności własnej partii, co otwarcie napiętnował.

W publikowanych artykułach J. Bobrzyński wykazywał się twórczym, aktywnym patriotyzmem; obcy był mu oportunizm i megalomania. Przedmiotem, a właściwie podmiotem publicystyki politycznej, wystąpień publicznych i zebrań SPN była zawsze Polska – jej pomyślny rozwój wewnętrzny oraz wzrost znaczenia międzynarodowego. Tym dwóm celom podporządkowana była cała jego działalność społeczno-polityczna oraz publicystyczna.

Bobrzyński, chociaż nie brał bezpośredniego czynnego udziału w działalności politycznej, to wielokrotnie miał sposobność jej oceniania. Umysł Bobrzyńskiego, z natury bardzo krytyczny, dostrzegał w ówczesnym polskim życiu politycznym wiele zjawisk szkodliwych, wywoływanych przez rządzących. Widział w nich siłę niszczącą postęp gospodarczy i zaczyn zawiści prowadzącej do walki klasowej. Uprawiana demagogia, jak zauważał, hamowała rozwój warstw niższych i ograniczała szansę poprawy ich bytu. Sprzeciwiał się polityce państwa zmierzającej w kierunku „socjalizacji” i „proletaryzacji”¹⁶.

Pracując w „Dniu Polskim”, Bobrzyński miał sposobność zapoznawania się z kulisami działalności politycznej kolejnych rządów II Rzeczypospolitej i wyrażania wobec nich negatywnego stosunku. Krytykował etatyzm i nadmierny fiskalizm, który – jak zauważył – ograniczał możliwości rozwoju gospodarczego Polski¹⁷. Źle oceniał działalność ustawodawczą parlamentu, uznawał ją za „antygospodarczą”, powodującą chroniczny kryzys i zamęt prawny. Wiele gorzkich uwag

¹⁴ Więcej na ten temat zob. J. Durka, *Biografia polityczna Janusza Radziwiłła*, Warszawa 2011.

¹⁵ ZZOP powstał 27 lutego 1933 w wyniku połączenia Stronnictwa Prawicy Narodowej, Stronnictwa Chrześcijańsko-Rolniczego i Organizacji Zachowawczej Pracy Państwowej. Zob. W. Władyka, *Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych*, s. 204–205.

¹⁶ Tamże, s. 145.

¹⁷ Więcej na temat stosunku J. Bobrzyńskiego do etatyzmu zob.: J. Bobrzyński, *Nawrót do etatyzmu?*, „Nasza Przyszłość”, t. 3, 1931, s. 66–89.

pod adresem rządzących zawarł w swoim *Pamiętniku*¹⁸. Przestrzegał przed zagrożeniami, którymi były dwie ideologie: faszystowska i marksistowsko-leninowska, oraz dwa państwa: Niemcy i ZSRR¹⁹. Z poważnymi obawami obserwował, jak wcielały one z powodzeniem w życie swoje idee, nie bacząc na koszty społeczne.

W patriotyzmie J. Bobrzyńskiego dostrzec można nurt polityczny i ekonomiczny. Pierwszy powiązany był z ideologią konserwatywną i programem politycznym Stronnictwa Prawicy Narodowej²⁰. W trudnej, a nawet – jak oceniał – beznadziejnej sytuacji gospodarczej i społecznej ówczesnej Polski wysunął postulat o konieczności odrodzenia się myśli konserwatywnej proponującej przywrócenie silnej władzy wykonawczej w Polsce. Planował przy jej pomocy doprowadzić do rozwoju organizacji zachowawczej, która z kolei mogłaby pobudzić elity gospodarcze do wzmożonej aktywności ekonomicznej²¹. Jego patriotyzm zmierzał też do umacniania wszelkimi dostępnymi środkami struktur wewnętrznych państwa polskiego. W sprawach ustrojowych niezmordowanie głosił potrzebę wzmocnienia władzy wykonawczej i osłabienia sejmu. Konstytucja marcowa, w jego ocenie, takich możliwości nie stwarzała, wręcz odwrotnie – sprzyjała umacnianiu się „sejmokracji”, która stała się głównym celem ataków Bobrzyńskiego, szczególnie po 1926 roku. Tym samym stał się zwolennikiem jej zmiany.

W 1929 roku opublikował polemiczny szkic pt. *Sprzeczności idei demokratycznej*²². Zawarł w nim krytykę systemu politycznego obowiązującego w Polsce, dostrzegając w nim źródło słabości państwa oraz brak potrzebnej na tym etapie konsolidacji społecznej. Postulował wprowadzenie silnej władzy w Polsce. W związku z tym aprobował ustanowienie systemu prezydenckiego, co pociągałoby za sobą konieczność zmiany konstytucji²³. Za trudne do przyjęcia i sprzeczne z interesem Polski uważał dopuszczenie do wyborów i udział obywateli niewykształconych w pracach parlamentu. W tej sprawie między innymi pisał: „(...) idea demokracji wymaga, aby kierownictwo losami państwa leżało w rękach odpowiednio wykształconych i wiekiem dojrzałych obywateli”²⁴.

¹⁸ J. Bobrzyński, *Zwierciadło „Gasnącego światła”*. *Pamiętnik z ćwierćwiecza w służbie Ojczyzny*, BN, syg. 13531/III.

¹⁹ Pogląd ten podzielał zob. J. Winiewicz, *Mobilizacja sił niemieckich w Polsce*, Warszawa 1939. Istotę zagrożeń ze strony ZSRR przedstawił J. Bobrzyński w: tenże, *Druga inwazja czerwonej Moskwy*. 1. *Burza od Wschodu*. 2. *Przeciw bolszewizmowi czy z nim?*, Warszawa 1936.

²⁰ Szerzej na ten temat zob.: J. Bobrzyński, *Podstawy ideologii zachowawczej*, BN, syg. 52717.

²¹ Tamże, s. 144–236.

²² J. Bobrzyński, *Sprzeczności idei demokratycznej*, Warszawa 1929, BJ, syg. II 202112.

²³ Problematykę sygnalizuje E. Czapiewski we wstępie publikacji: *Jan Bobrzyński o kwestiach ustrojowych Drugiej Rzeczypospolitej*, wstęp, wybór i oprac. E. Czapiewski, Warszawa 1998.

²⁴ J. Bobrzyński, „Nasza Przyszłość”, *październik 1938*, *Specjalny dodatek*, s. 11.

Bobrzyński poparł projekt konstytucji BBWR, w którym widział wiele związków z własnym wcześniejszymi pomysłami wzmocnienia władzy wykonawczej. W takich rozwiązaniach dostrzegał wielką szansę na usprawnienie funkcjonowania życia politycznego i gospodarczego w Polsce²⁵. Ponownie zaangażował się w rewizję konstytucji, co wyraziło się w projekcie nowego ustroju państwa polskiego, który opublikował w 1939 roku²⁶. Zakładał w nim konieczność umacniania struktur władzy państwowej. W związku z tym powinna iść, jak stwierdził, „(...) w kierunku ku górze albo w kierunku na prawo, jeśli ktoś tak woli, a więc stanowczego odrotu od dotychczasowej demagogii równi pochyłej, na której nie masz zatrzymania i na której dnie powiewa tylko czerwony sztandar komuny”²⁷. Niezależnie od silnego rządu centralnego dostrzegał konieczność rozwijania i umacniania poszczególnych regionów Polski. Zadania te powinny spełniać sejmiki wojewódzkie, rady miast i gmin jako uznane konstytucyjne formy samorządu terytorialnego, gospodarczego i politycznego.

Bobrzyński sprzeciwiał się utrudnianiu lub niszczeniu dorobku pracy jednostek przez państwo lub wywłaszczenie z jej mienia bez odszkodowania. Postulował traktowanie gospodarki łącznie z innymi dziedzinami życia społecznego i państwowego. Nie powinny one być zarządzane oddzielnie, ponieważ wspólnie tworzyły gwarancje równowagi ekonomicznej. Rozwijanie życia gospodarczego wbrew prawom podaży i popytu oraz sztuczne podtrzymywanie produkcji uważał za bezwzględnie szkodliwe dla państwa i społeczeństwa. Odpowiedzią na powyższe niekorzystne dla gospodarki polskiej zjawiska była oryginalna koncepcja gospodarcza Bobrzyńskiego: Zjednoczony Front Gospodarczy. Miał to być, jak napisał Jacek Bartyzel, „antyetatystyczna federacja stowarzyszeń gospodarczych pod ideowo-polityczną kuratelą SPN”²⁸. Faktycznie SPN tej inicjatywy nie poparło, do czego przyczyniło się kierownictwo tej partii, w tym Zdzisław Tarnowski i Konstanty Grzybowski²⁹. Front ten wyrażał jego patriotyzm gospodarczy zmierzający w kierunku naprawy ekonomicznej ówczesnej Polski, w której funkcjonowaniu dostrzegał wiele nieprawidłowości. Bobrzyński przedstawił swój projekt na Walnym Zebraniu Oddziału Stronnictwa Prawicy Narodowej we Lwowie 27 lutego 1927 roku³⁰. Jego założenia opierały się na trzech kardynalnych zasadach.

²⁵ Szerzej na ten temat zob.: J. Bobrzyński, *Po równi pochyłej*, „Dzień Polski” 1929, 4 marca, nr 62.

²⁶ J. Bobrzyński, *Uproszczony ustrój państwa polskiego. Projekt przyjęty przez Komisję Porozumiewawczą Związku Polskiej Myśli Państwowej*, Warszawa 1939.

²⁷ J. Bobrzyński, *Równanie ku górze*, „Nasza Przyszłość”, t. 4, październik 1930.

²⁸ J. Bartyzel, *Konserwatyzm bez kompromisu*, s. 163.

²⁹ W. Władyka, *Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych*, s. 153–154.

³⁰ J. Bobrzyński, *Aktywizacja społeczeństwa polskiego*. Odczyt wygłoszony na Walnym Zebraniu Konstytucyjnym Oddziału Stronnictwa Prawicy Narodowej we Lwowie 27 lutego 1927 r., Biblioteka KUL.

- 1) Przeprowadzenie analizy wydarzeń z przeszłości Polski wraz z wyprowadzeniem z nich wniosków umożliwiających zapobieganie negatywnym zjawiskom społeczno-politycznym.
- 2) Uwzględnianie w pierwszej kolejności celów i zadań państwowych.
- 3) Realistyczne podejście do zagadnień gospodarczych i społecznych³¹.

Proponował też harmonijną współpracę warstw, grup i klas społecznych, jak również partii politycznych, które niezależnie od aktualnie sprawowanej władzy w państwie powinny ze sobą współdziałać. ZFG, oprócz celów gospodarczych i prawno-administracyjnych, zawierał postulat propagowania idei Polski mocarstwowej poprzez:

- a) utrwalanie wśród wszystkich obywateli harmonii narodowościowej i wyznaniowej oraz zapewnienie im swobody i korzystnych warunków kulturalnego, ekonomicznego rozwoju. Wzywał też do pielęgnowania polskich tradycji narodowych i ideałów na gruncie silnej państwowości polskiej przy równoczesnym wzmacnianiu żywiołu rdzennie polskiego w kierunku ekonomicznym oraz zapewnieniu religii katolickiej autorytetu należnego jej jako wyznaniu znacznej większości obywateli;
- b) wytyczenie rządzącym i społeczeństwu realizacji celów polityki mocarstwowej oraz uświadamianie o specjalnej misji politycznej i kulturalnej państwa polskiego, dyktowanej jego położeniem geograficznym;
- c) rozwijanie silnej, moralnie zdrowej i zdyscyplinowanej armii jako podstawowego warunku egzystencji państwa oraz ochrony jego interesów nie tylko politycznych, ale w równej mierze także kulturalnych i gospodarczych³².

Ostatni punkt założeń ZFG był apelem do społeczeństwa polskiego, w którym autor stwierdzał: „Zewnętrzna ekonomiczna i kulturalna ekspansja państwa polskiego i podnoszenie jego autorytetu na forum międzynarodowym jest niezbędna przy wyzyskaniu czynników, które mogą być pomocne do realizacji założonych celów”³³.

Patriotyzm ekonomiczny Bobrzyńskiego powiązany był z zasadami liberalizmu gospodarczego, w którym dostrzegał źródło i inspirację do wzmożonej społecznej aktywności gospodarczej. Bobrzyński odwoływał się też do libertarianizmu ekonomicznego, szukając w nim inspiracji do intensywnej działalności ekonomicznej jednostek oraz państwa³⁴. Ciągłe podnoszenie stopnia rozwoju

³¹ Tamże, s. 118.

³² Tamże, s. 119.

³³ Tamże, s. 120.

³⁴ Libertarianizm ekonomiczny to odmiana leseferyzmu przyjmująca konieczność uwolnienia działalności gospodarczej od wpływów politycznych w celu zwiększenia tempa rozwoju przemysłowego. Szerzej na ten temat zob.: R. Scruton, *Słownik myśli politycznej*, tłum. T. Biedroń, Poznań 2002, s. 192.

gospodarczego Polski stanowiło dla niego jeden z elementów postawy patriotycznej. Był to, jego zdaniem, podstawowy warunek prowadzący do budowy silnej i niezależnej politycznie Polski. W związku z tym widział, że w obszarze ekonomii jest najwięcej do zrobienia, co wymaga przemyślanych planów i sprawnego aparatu wykonawczego.

Bobrzyński łączył patriotyzm z katolicyzmem, który interpretował jako ważny czynnik prowadzący do umocnienia Polski. Wyrazem tego była między innymi jego inicjatywa kanonizacji królowej Jadwigi, którą wspierał abp Adam ks. Sapieha³⁵.

Analiza publicystyki i okolicznościowych wystąpień J. Bobrzyńskiego pozwala na wyróżnienie patriotyzmu czasu pokoju i czasu wojny. Pierwszy powinien przejawiać się w indywidualnej aktywności gospodarczej i społecznej prowadzącej do budowy silnej gospodarczo i militarnie Polski. Patriotyzm w czasie pokoju to odpowiedzialna i efektywna praca oraz likwidacja pojawiających się zagrożeń wewnętrznych. Drugi natomiast wyraża się w oddaniu, poświęceniu i ofiarach podejmowanych w obronie zagrożonej ojczyzny.

Bobrzyński nieustannie obserwował i analizował wydarzenia polityczne, społeczne i gospodarcze w Polsce międzywojennej. Krytycznie oceniał decyzje podejmowane przez ówczesnie rządzących. Dostrzegał ich błędy, nieprawidłowości, wadliwe koncepcje gospodarcze, których realizacja przynosiła straty skarbowi państwa i społeczeństwu, hamując jego rozwój ekonomiczny. Niechętnym okiem patrzył i źle oceniał protekcjonizm oraz interwencjonizm państwowy. Akceptował jednak niektóre ich elementy.

Publicystyka Bobrzyńskiego zawiera zalecenia, oceny, propozycje ściśle związane z zadaniami wzrostu gospodarczego i politycznego Polski. Mając na uwadze widoczną poprawę stanu gospodarki Polski, zdecydowanie odrzucał etatyzm, który niszczył – w jego przekonaniu – „zasadnicze podstawy najproduktywniejszych prywatnych warsztatów pracy, stanu posiadania i prawa własności w ogóle”³⁶. Paraliżował też rozwój gospodarczy i polityczny Polski. Sebastian Paczos, pisząc o Bobrzyńskim jako publicyście i wydawcy, dostrzegł w prezentowanej przez niego myśli państwowej dramatyczną ocenę stosunków gospodarczych, które „ulegają zatraceniu w demagogii haseł, powodując ustawiczne wstrząsy, wprowadzając etatyzm, biurokrację, nadmierny fiskalizm i niszcząc w ten sposób możliwość gospodarczego i kulturalnego rozwoju wszystkich warstw”³⁷.

³⁵ Więcej na ten temat zob.: W. Mich, *Publicystyka polityczna*, s. 336–340.

³⁶ J. Bobrzyński, *Konserwatywny front gospodarczy*, w: *Jan Bobrzyński o kwestiach ustrojowych Drugiej Rzeczypospolitej*, wstęp, wybór i oprac. E. Czapiewski, Warszawa 1998, s. 83.

³⁷ S. Paczos, *Jan Bobrzyński, jako publicysta i wydawca*, w: blog Sebastiana Paczosa, <<http://sebastianpaczos.blogspot.com/2009/07/jan-bobrzyński-jako-publicysta-i.html>>, 31 VII 2009 [dostęp: 7 VIII 2017 r.].

Zdecydowanie kwestionował przymusowe wywłaszczenie ziemian, co zakładała ustawa o reformie rolnej z 1925 roku. W tej sprawie między innymi stwierdził: „Dlatego też nazwać należy naszą »reformę rolną« po imieniu i wydać walkę wszystkim jawnym czy ukrytym zakusom socjalizacji ziemi, których reforma rolna ta jest wyrazem”³⁸. Sprzeciwiał się ograniczeniu praw właścicieli domów w miastach, systemowi fiskalnemu utrudniającemu rozwój małych przedsiębiorstw, dodatkowym opłatom, zbędnym – jego zdaniem – nakazom i zakazom.

Socjalizm i komunizm, według Bobrzyńskiego, stanowiły poważne zagrożenie dla Polski. Idea socjalistyczna, jak zaznaczył w pierwszych latach II Rzeczypospolitej, przeniknęła w ustawodawstwo i aparat administracyjny, co doprowadziło do wszechwładzy państwa. Na ten temat pisał między innymi: „Komunizm niósł ze sobą zniszczenie naszych podstawowych pojęć patriotycznych, kulturalnych i moralnych”³⁹. Wypowiadał się też na temat mniejszości narodowych. Utarta teza, że gdzie dobrze, tam ojczyzna, w ocenie Bobrzyńskiego odnosiła się w pierwszym rzędzie do Polski, w której zamieszkiwali Niemcy, Żydzi, Rusini i Litwini. W tej sprawie stwierdził: „Poza kwestią organizacyjnego i ekonomicznego wzmocnienia żywiołu rdzennie polskiego w państwie i podniesienia autorytetu władzy najważniejsze nasze zadanie leży w tym, aby mniejszościom było u nas dobrze, lepiej niż gdzie indziej. Kultura polska dokona reszty. Ileż obcych nazwisk zwłaszcza niemieckich, ruskich, litewskich stanęło i staje dziś jeszcze do patriotycznej współpracy nad rozwojem kultury i ducha polskiego, a nawet stało się wyrazem naszych najgorętszych uczuć patriotycznych”⁴⁰. Apelowal o regenerację idei jagiellońskiej, której znaczenie dla świadomości narodowej, jak pisał, jest „kwestią być albo nie być”⁴¹. W związku z tym Polska nie powinna istnieć wyłącznie w granicach etnograficznych, lecz powinna wykazywać tendencje do powiększania swojego obszaru. Inaczej, stwierdził, stanie się „tworem sezonowym, skazanym z góry na powtórne rozbiory przez wzmagającą się przemoc sąsiadów. Polska może być tylko albo wielkim mocarstwem, albo niczym”⁴².

12 grudnia 1934 roku Bobrzyński powołał organizację Związku Polskiej Myśli Państwowej⁴³. Był autorem jej statutu, który w krótkim terminie został zatwierdzony przez ministra spraw wewnętrznych Bronisława Pierackiego. Komitet założycielski liczył 17 osób. Na pierwszym walnym zebraniu Bobrzyńskiego wybrano

³⁸ J. Bobrzyński, *Uwagi o reformie rolnej*, „Dzień Polski” 1927, 22 czerwca. Więcej na temat reformy rolnej z 1925 r. zob.: W. Mich, *Przeciw pauperyzacji i wywłaszczeniu*, Lublin 2009.

³⁹ J. Bobrzyński, *Podstawy ideologii zachowawczej*, Warszawa 1935, BN, syg. 52717, s. 115.

⁴⁰ Tamże, s. 116.

⁴¹ Tamże.

⁴² Tamże.

⁴³ Tezy gospodarcze Związku Polskiej Myśli Państwowej w: „Nasza Przyszłość”, t. 14, 1935.

na prezesa. Ten wstępny etap prac organizacyjnych Bobrzyński tak podsumował: „W ten sposób z chwilą likwidacji Prawicy Narodowej powstała nowa organizacja i szkoła akcji publicznej pozornie bezpartyjna, w istocie mocniej jeszcze od Prawicy konserwatywna”⁴⁴. Głównym celem Związku miało być rozwiązywanie problemów o zasięgu i znaczeniu państwowym. Bobrzyński kontynuował w ten sposób stańczykowską szkołę myślenia historycznego i politycznego. Tworząc program Związku Polskiej Myśli Państwowej, sięgał do tradycji jagiellońskiej budowy wielkiej Polski, w skład której weszłyby inne narody. Marzył o troistym herbie i często powoływał się na piosenkę pt. „Polska, Ruś i Litwa to nasza modlitwa”. Uważał takie myśli za autentyczny wyraz polskiej racji stanu⁴⁵. W jego koncepcji państwo polskie miało być ze swej natury wielonarodowościowe. Narodowi polskiemu miałyby przypaść rola „narodu prowadzącego”.

Polska, w założeniach Bobrzyńskiego, rozciągać się miała między Odrą a Dunajem. W związku tym należałoby Polaków natchnąć „ekspansywnym wigorem” i wśród innych narodowości wytworzyć przekonanie, że swój byt i powodzenie mogą osiągnąć w ramach mocarstwa polskiego⁴⁶.

ZPMP to organizacja nowego typu, wcześniej zupełnie nieznana, którą Bobrzyński określił „zrzeszeniem specjalnym mającym na celu opracowanie i realizację szeregu konkretnych zadań państwowych”. ZPMP nie dążył bezpośrednio do zdobycia władzy w państwie, ale podejmował trud wykonywania konkretnych zadań użytecznych dla państwa i społeczeństwa. Fundament tej organizacji stanowiła głęboka wiara w Boga i przywiązanie do katolicyzmu. Istota pracy politycznej polegać miała na angażowaniu ludzi do wykonywania określonych zadań państwowych w pięciu dziedzinach: moralno-religijnych, wewnętrzno-ustrojowych, gospodarczych, narodowościowych i zagranicznych. W pierwszej dziedzinie aktywności ZPMP dostrzegał źródło praw moralnych i fundament polskiej racji stanu. Przy okazji Bobrzyński przestrzegał przed wykorzystaniem przez jakąkolwiek warstwę społeczną czy grupę polityczną religii do realizacji własnych celów.

Zadaniem naczelnym ZPMP było zbudowanie Polski mocarstwowej i naprawa błędów popełnionych przez poprzednie pokolenia⁴⁷. W sprawach wewnętrzno-ustrojowych za najbardziej optymalną formę sprawowania władzy uznawał umiarkowany korporacjonizm⁴⁸. Gwarantował on, w jego przekonaniu, ograni-

⁴⁴ J. Bobrzyński, *Podstawy ideologii zachowawczej*, BN, syg. 52717, s. 268.

⁴⁵ Tamże, s. 32.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ Tamże, s. 46.

⁴⁸ Korporacjonizm (korporatywizm) to koncepcja zakładająca funkcjonowanie w państwie systemu gospodarczego „korporacji” podległych i zarządzanych przez państwo. Tak skonstruowany system gospodarczy negował potrzebę istnienia politycznej reprezentacji

czenie supremacji państwa nad jednostką. Za ważny regulator życia państwowego uważał prawo własności prywatnej. Postulował jego szczególną ochronę poprzez jednoznaczne gwarancje konstytucyjne. Domagał się umocnienia przez państwo gospodarki kapitalistycznej, widząc w niej jedyny realny mechanizm realizacji potrzeb materialnych społeczeństwa. Ten system gospodarczy powinien zapewnić możliwość uczciwego zarobku gwarantowanego przez prawodawstwo państwowe. Za najcenniejsze jej zalety uważał: niezależność myśli, swobodę sądu, obiektywizm, preferowanie interesów narodowych i państwowych. Proponował rewizję dotychczasowego systemu fiskalnego w celu ograniczenia ciężarów podatkowych jednostki i zlikwidowanie szkodliwych dla państwa nadużyć.

W sprawie przynależności do ZPMP Bobrzyński proponował otwarty, nieograniczony system rekrutacji dostępny dla każdego obywatela – bez względu na pochodzenie społeczne i stan majątkowy. Członkiem mógł zostać każdy, kto zadeklarował akceptację idei stańczykowskiej i gotowość jej urzeczywistnienia. Zdecydowanie wykluczał członkostwo z pobudek oportunistycznych jako zupełnie sprzeczne z zasadami szkoły krakowskiej. Od każdego członka ZPMP oczekiwał autentycznego zaangażowania w realizację interesów ogólnopaństwowych. Wymagał też umiejętności myślenia obiektywnego i działań zgodnych z zasadami krakowskiej szkoły historycznej.

W dziedzinie polityki zagranicznej, którą widział jako narzędzie budowy wielkiej i niezależnej Polski, Bobrzyński proponował:

- 1) Utworzenie przyjaznego Polsce bloku państw połączonych unią na zasadach wspólnych interesów gospodarczych, politycznych i militarnych. Do bloku tego powinny wejść następujące państwa: Estonia, Łotwa, Czechosłowacja, Węgry, Rumunia, Jugosławia, Bułgaria. W założeniu państwa te o łącznej liczbie ludności przekraczającej 100 mln mogłyby przeciwstawić się rosnącym wpływom i naciskom niemieckim oraz rosyjskim. Osią tego porozumienia powinien być istniejący już układ polsko-węgierski, co Bobrzyński określił jako „żelazna belka Warszawa-Budapeszt”. Szczegóły tego planu przedstawione zostały w kilku numerach „Naszej Przyszłości”. Z planem tym Bobrzyński zapoznał nawet pełnomocnika Węgier pośła Andre de Hory'ego⁴⁹. Ze względu jednak na prywatny charakter inicjatywa ta nie zyskała oficjalnego poparcia.

---

społeczeństwa w postaci partii. Poszczególne dziedziny gospodarki miały działać w ramach stowarzyszeń zwanych syndykami skupiającymi zatrudnionych. R. Scruton, *Słownik myśli politycznej*, s. 177–178. Korporacjonizm to też system społeczno-ekonomiczny, w którym państwo wymusza współpracę między związkami zawodowymi a organizacjami pracodawców. Wspomniany system rozwinął się w latach 1918–1945 we Włoszech i Hiszpanii. A. Markowski, R. Pawelec, *Wielki słownik wyrazów obcych i trudnych*, Warszawa 2002, s. 414.

⁴⁹ Więcej na ten temat zob.: J. Bobrzyński, *Wspólna granica polsko-węgierska jako nasza główna racja stanu*, Warszawa 1938.

Miejsce Polski w tym bloku powinno się, zdaniem Bobrzyńskiego, wyrażać w formule *Primus inter pares*.

- 2) Podjęcie starań o powrót Litwy Kowieńskiej do Polski.
- 3) Warunkiem wstępnym przystąpienia Czechosłowacji do wspomnianego bloku powinno być zerwanie z orientacją proradziecką i umożliwienie narodowi słowackiemu samostanowienia.
- 4) Ustanowienie w krótkim czasie granicy z Węgrami na przestrzeni Rusi Zakarpackiej.
- 5) Uznanie ZSRR za największe zagrożenie dla państwa polskiego.
- 6) Kierowanie się w polityce zagranicznej wyłącznie interesami Polski. Przy okazji proponował odrzucenie takich argumentów, jak wspólne pochodzenie słowiańskie czy historyczne tradycje.
- 7) Zwalczanie bolszewizmu, w którym widział największe zagrożenie dla Polski i całego świata chrześcijańskiego, uważał za konieczność.

Postulaty te w ówczesnych warunkach nie miały wielkiej szansy realizacji. Stanowiły jednak dowód wielkiej odwagi politycznej ich autora. Bobrzyński rozwijał też aktywną działalność na rzecz poprawy stosunków polsko-litewskich. Działając w ramach Sekcji Koła Przyjaciół „Naszej Przyszłości”, powołał Związek Przyjaciół Litwy, którego statut uzyskał aprobatę Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Na pierwszym zebraniu na prezesa związku wybrano Bobrzyńskiego, na przewodniczącego Rady Nadzorczej – arcybiskupa Edwarda Roppa⁵⁰, a dra Andrzeja Zawadzkiego – na sekretarza generalnego⁵¹. Niecały rok później w wyniku konfliktu politycznego między J. Bobrzyńskim a A. Zawadzkim nastąpił rozpad i związku, i koła.

Bobrzyński nie akceptował obojętności i nonszalancji sfer gospodarczych wobec problemów ekonomicznych w kraju, które – jak zauważał – przekładały się na złe postrzeganie Polski za granicą. Wyrażał poważne zastrzeżenia wobec nieustannego posługiwania się przez nich w trakcie publicznych wystąpień frazesem o „realiach gospodarczych”, co miało usprawiedliwiać ich nieetyczne wobec pracobiorców decyzje i istnienie rzekomo obiektywnych przyczyn dekonunktury gospodarczej. Przyjętą przez nich postawę tak wyraził: „Nie mają więc przedstawiciele sfer gospodarczych w zetknięciu z przedstawicielami innych zawodów żadnego uzasadnienia, prawa ani powodu chełpić się swym rzekomym realizmem”⁵². W sumie w jego ocenie usiłowali oni w ten sposób usprawiedliwić swoją bezczynność wobec zmian zachodzących na rynku konsumpcji towarów i usług, po cichu licząc na pomoc państwa. Jednocześnie apelował do nich o podjęcie

⁵⁰ Zob. A. Kozyrska, *Arcybiskup Edward Ropp, Życie i działalność*, Lublin 2004.

⁵¹ Więcej zob.: W. Mich, *Publicystyka polityczna*, s. 44–45.

⁵² *Tezy gospodarcze Związku Polskiej Myśli Państwowej*, w: „Nasza Przyszłość”, t. 14, s. 78.

trudu zwiększenia własnej aktywności na rzecz państwa polskiego i wówczas będą mogli liczyć na wzrost swoich wpływów i znaczenia. Mogłoby to przynieść im i państwu znaczące korzyści. W związku z tym przyczyny kryzysów ekonomicznych dostrzegał w niedostosowaniu się sfer gospodarczych do zmieniających się warunków funkcjonowania gospodarki rynkowej, głównie w dziedzinie podaży i popytu, co wyrażało się nadmiarem produkcji, bezrobociem oraz niewielkim zbytem. Istniejący stan pogłębiał etatyzm, który – co wielokrotnie podkreślał – był sprzeczny z żelaznymi prawami ekonomii. Jego zdaniem były one sprzężone z codziennymi problemami politycznymi oraz społecznymi, a tym samym wzajemnie uzależnione. Z tych powodów, uważał, że powinny być one respektowane, co gwarantowałoby równowagę rynkową i harmonijny rozwój.

Swoją nieprzeciętną aktywnością organizacyjną, społeczną i publicystyczną Bobrzyński wyrażał patriotyzm wskazujący drogę do umacniania politycznego, ekonomicznego i militarnego państwa polskiego. Czynniki miały te swoje uzasadnienie w dostrzeganych przez Bobrzyńskiego zagrożeniach wewnętrznych i zewnętrznych, które osłabiały Polskę. Zdobył się wiele razy na odwagę, wytykając rządzącym ich błędy szkodzące interesom Polski, za co spotkały go fałszywe oskarżenia i szykany. Nie ugiął się jednak i dalej prowadził aktywną działalność społeczno-publicystyczną.

Słowa kluczowe: *Jan Bobrzyński, patriotyzm polityczny, gospodarczy, silne państwo, gospodarka rynkowa*

Summary

Patriotism in the political thought of Jan Bobrzyński

In the patriotism of Jan Bobrzyński, the political and economic currents can be distinguished. In 1927, he established the United Front Economic Front, which included the prevention of harmful political and economic phenomena in Poland, the prioritization of state objectives and the pragmatic approach to economic and social problems. The ZFG also advocated the propagation of the idea of a Polish superpower. In 1934, Jan Bobrzyński established the Association of Polish State Mines in order to fulfill his assumptions. He distinguished the patriotism of time of peace and war. The first is responsible, efficient and honest work and the elimination of threats caused by internal conflicts. Secondly, it should show the work of sacrifice and sacrifice to victims in defense of the homeland.

Keywords: *Jan Bobrzyński, political patriotism, economic, strong state, market economy*

Bibliografia

Źródła

- Bobrzyński Jan, *Zwierciadło „Gasnącego światła”*. Pamiętnik z ćwierćwiecza w służbie Ojczyzny, BN, sygn. 13531/III.
- Bobrzyńska Maria, *Życie zmiennym jest*, Warszawa 1958, BN sygn. 84/1958.
- Bobrzyński Jan, *Konserwatywny front gospodarczy*, wstęp, wybór i oprac. Edward Czapiewski, Warszawa 1998.
- Bobrzyński Jan, *O kwestiach ustrojowych Drugiej Rzeczypospolitej*, wstęp, wybór i oprac. Edward Czapiewski, Warszawa 1998.

Prasa

- Bobrzyński Jan, *Nawrót do etatyzmu?*, „Nasza Przyszłość” 1931, t. 3.
- Bobrzyński Jan, *Równanie ku górze*, „Nasza Przyszłość” 1930, t. 4.
- Bobrzyński Jan, *Uwagi o reformie rolnej*, „Dzień Polski” 1927, 22 czerwca.
- Bobrzyński Jan, *Tęzy gospodarcze Związku Polskiej Myśli Państwowej*, „Nasza Przyszłość” 1935, t. 14.
- Bobrzyński Jan, *Z otwartą przyłbicą*. Oświadczenie ogłoszone na podstawie uchwały Zarządu ZPMP w dniu 8 marca 1936 roku, „Nasza Przyszłość”, t. 16, 1936.
- Paczos Sebastian, *Jan Bobrzyński jako publicysta i wydawca*, w: blog Sebastiana Paczosa, <<http://sebastianpaczos.blogspot.com/2009/07/jan-bobrzyński-jako-publicysta-i.html>>, 31 VII 2009.
- <http://bobrzyński.Republika.pl/fam00085.htm>.

Literatura

- Bartyzel Jacek, *Konserwatyzm bez kompromisu. Studia z dziejów zachowawczej myśli politycznej w Polsce w XX wieku*, Toruń 2001.
- Bobrzyński Jan, *Z otwartą przyłbicą*. Oświadczenie ogłoszone na podstawie uchwały Zarządu Związku Polskiej Myśli Państwowej z dnia 8 września 1936 r., Warszawa 1936.
- Bobrzyński Jan, *Program i zadania krakowskiej szkoły konserwatywnej*, Kraków 1928.
- Bobrzyński Jan, *Na drodze walki. Z dziejów odrodzonej myśli konserwatywnej w Polsce*, Warszawa 1928.
- Bobrzyński Jan, *Druga inwazja czerwonej Moskwy. 1. Burza od Wschodu. 2. Przeciw bolszewizmowi czy z nim?*, Warszawa 1928.
- Bobrzyński Jan, *Uproszczony ustrój państwa polskiego. Projekt przyjęty przez Komisję Porozumiewawczą Związku Polskiej Myśli Państwowej*, Warszawa 1939.
- Bobrzyński Jan, *Sprzeczności idei demokratycznej*, Warszawa 1929.
- Bobrzyński Jan, *Naukowe podstawy obiektywizmu gospodarczego*, Warszawa 1985, reprint, II obieg.
- Bobrzyński Jan, *Aktywizacja społeczeństwa polskiego. Odczyt wygłoszony na Walnym Zebraniu Oddziału Stronnictwa Prawicy Narodowej we Lwowie 27 lutego 1927*, Lwów 1927.
- Bobrzyński Jan, *Podstawy ideologii zachowawczej*, Warszawa 1938.
- Bobrzyński Jan, *Wspólna granica polsko-węgierska jako nasza główna racja stanu*, Warszawa 1938.
- Bobrzyński Jan, „*Nasza Przyszłość*” październik, *Specjalny dodatek*, Warszawa 1938.
- Bobrzyński Michał, *Dzieje Polski w zarysie*, Warszawa 1974.
- Durka Jarosław, *Biografia polityczna Janusza Radziwiłła*, Warszawa 2011.
- Gałka Bogusław, *Ideologia konserwatywna w Polsce międzywojennej*, „Studia Nauk Politycznych” 1984, nr 4.

- Helcel Antoni Zygmunt, *O prawdziwym i fałszywym konserwatyzmie. Wybór pism*, wstęp: Wiesław Kozub-Ciembroniewicz, Kraków 2007.
- Kozyrska Antonina, *Arcybiskup Edward Ropp. Życie i działalność*, Lublin 2004.
- Markowski Andrzej, Pawelec Radosław, *Wielki słownik wyrazów obcych i trudnych*, Warszawa 2002.
- Mich Włodzimierz, *Publicystyka polityczna „Naszej Przyszłości” 1930-1939*, Lublin 2009.
- Mich Włodzimierz, *Przeciw pauperyzacji i wywłaszczeniu*, Lublin 2009.
- Rudnicki Szymon, *Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918-1926*, Warszawa 1981.
- Scruton Roger, *Słownik myśli politycznej*, tłum. T. Biedroń, Poznań 2002.
- Szlachta Bogdan., *Szkice o konserwatyzmie*, Kraków 2006.
- Teka Stańczyka*, oprac. nauk. i wprowadz. Andrzej Dziadzio, Kraków 2007.
- Władyka Wiesław, *Działalność polityczna polskich stronnictw konserwatywnych w latach 1926-1935*, Wrocław 1977.
- Wielomski Adam, *Konserwatyzm. Główne idee, nurty i postacie*, Warszawa 2007.
- Winiewicz Józef, *Mobilizacja sił niemieckich w Polsce*, Warszawa 1939.